

Toprak, Kum, Balçık, Çamur, Kil ve Mil Üzerine

On the Soil, Sand, Balchık, Mud, Clay and Silt

Yasemin Bulut*

Anahtar Kelimeler: Türk Dili, etimoloji, kökenbilim, toprak, kum, balçık, çamur, kil, mil.

Özet: Bu yazıda *toprak* kelimesi ile birlikte toprağın çeşitli şekillerini ifade eden *kum*, *balçık*, *çamur*, *kil* ve *mil* kelimelerinin kökeninden ve Türkçedeki tarihî seyrinden bahsedilmiştir.

Türklerin toprak çeşitleri ile ilgili bilgileri hacimli eserler oluşturabilecek kadar geniş bir konudur. Bu yazıda amaç *toprak* kelimesi ile birlikte toprağın çeşitli şekillerini ifade eden *kum*, *balçık*, *çamur*, *kil* ve *mil* kelimelerinin Türkçedeki tarihî seyrini ortaya koymaktır.

Keywords: Turkish Language, etymology, soil, sand, balchık, mud, clay, silt.

Abstract: In this study mentioned the origins and historical development of the words soil, sand, balchık, mud, clay, silt in Turkish.

1. Toprak

Eski Türkçe döneminden beri kullanılan *toprak* kelimesinin kökeni Türkçedir. Clauson kelimenin “kurumak” anlamındaki *topra-* fiilinden türediğini belirtir (Clauson 1972: 443). Talat Tekin de aynı görüştedir ve *topra-* fiilini de şu şekilde tahlil eder: *topra-* < *towra-* < *towur+a-*. Tuncer Gülensoy da *Köken Bilgisi Sözlüğü*'nde bu görüşe katılmaktadır:

top(u)r+a- < *towra-* < *towur+a-* < *towur* (>*towuz* > *töz*) (Gülensoy 2007: II/914). Hasan Eren ise kelimeyi *topur* +*ak* şeklinde tahlil etmiştir (Eren 1999: 412).

Divanu Lügati't-Türk'te *topra-* ve *toprak* kelimeleri yanında *topraş-* “kuruyup tozlaşmak”, *toprat-* “(hayvan) yeri kurutasiya dek otunu yemek” ve *topurgan* “ayak basıldığına tozuyan yumuşak toprak” kelimeleri de vardır.¹ Hülya Arslan Erol bu veriye dayanarak kelimenin önce “kuru şey” genel anlamıyla türemiş bir isim olduğunu, Eski Türkçe döneminde “toprak” anlamıyla özelleştğini belirtmektedir (Erol 2008: 126). Eski Türkçeden beri kullanılan “toprak” anlamının yanında kelime bugün Türkiye Türkçesinde “arazi, tarla” ve “ülke, vatan” manalarında da kullanılmaktadır (Ayverdi 2006: 3/3184). Tarihî metinlerimize bakıldığında kelimenin anlam genişlemesinin Eski Anadolu Türkçesinden itibaren görüldüğü söylenebilir. Mesela Kutadgu Bilig'de *üçi ot üçi suw üçi boldı yél / üçi boldı toprak ajun boldı él* şeklinde “toprak” manasında geçen kelime², 14. yüzyılda “yurt, memleket” anlamıyla görülür: *Anın aslı vü toprağı Rum idi / Hüner cümlesi ana ma'lûm idi* (Süheyl ü Nevbahar 14. yüzyıl).³ Ancak Kaşgarlı Mahmud'un *Divanu Lügati't-Türk*'te *toprak* kelimesi için “toprak ya da dünya” açıklamasını yapması dikkat çekicidir. Buradan, daha 11. yüzyılda kelimenin yan anlamlar kazandığı anlaşılmaktadır (Erdi 2005: 578). *Drevnetyurkskiy Slovar*'da *toprak* maddesinde Uygur Türkçesindeki birleşik şekil *toprak yulduz* “Satürn” kaydedilmiştir (Nadalyayev 1969: 575). Tarihî metinlerimizde “toprak, zemin, kara, ülke, diyar” anlamlarında *yer*, *kara yer (yir)*, *kuru (kuru yer)* kelimeleri de kullanılmıştır: *İşbu Mısr yerinden ırılıp gitmezüz* (Enfesü'l-Cevahir 15. yüzyıl), *Kara yerin üstüne ağban evin diktirmiş idi* (Dede Korkut Kitabı 14. yüzyıl), *Bulardan kaçarlardı oldukça ceng / Kuruda peleng ü denizde neheng* (Süheyl ü Nevbahar 14. yüzyıl).⁴ Ancak yalnız *toprak* kelimesi “memleket” anlamında kullanılmıştır. Bugün Anadolu ağızlarında da aynı memlekettten olan kişilerin birbirine, sevgi ve övgü niteliğindeki *topraam* “toprağım, memleketlim” sözyle seslendikleri

* Dr. Yasemin Bulut, Marmara Üniversitesi Türk Dili Bölümü, İstanbul, yasemin.bulut@marmara.edu.tr

¹ Besim Atalay, *Divanu Lügati't-Türk Tercümesi*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara 2006, IV/640–641; Sir Gerhard Clauson, *An Etymological Dictionary of Prethirteenth Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford 1972, 444–445. Ayrıca bk. *aşu* “kırmızı toprak, aşı toprağı”, *çi* “toprakta yaşlık, yaş”, *kayır* “kum, kaba topraklı yer”, *kayırılığ* “kayırılığ yer = düz ve kaba topraklı yer”, *kazındı* “kazındı toprak = kazılmış toprak”, *kütiki* “toprak yığını, tepecik” (*Divanu Lügati't-Türk*, <http://tdkterim.gov.tr/dlt/sozluk/?kelime=toprak&kategori=dltbul&hng=anlm&ayn=bas>).

² <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-215461/h/yusuhashacibkutadgubiligmustafakacalin.pdf>, 16.

³ Cem Dilçin, *Süheyl ü Nevbahar İnceleme Metin Sözlük*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi yayınları, Ankara 1991, 393.

⁴ Tarama Sözlüğü, <http://www.tdkterim.gov.tr/tarama/?kategori=veritba&kelimesec=13686>;

<http://www.tdkterim.gov.tr/tarama/?kategori=veritba&kelimesec=7468>;

<http://www.tdkterim.gov.tr/tarama/?kategori=veritba&kelimesec=8732>. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş* adlı eserinde *toprak* konusuna geniş yer vermiştir (Bahattin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 1978, 61–141).

görülmektedir.⁵ Tarihî metinlerimizde kelimenin vezin gereği *topurak* ve “Bir parça toprak, önemi olmayan toprak” anlamıyla *topracuk* şekilleri de geçer: *Bir nicesini su ile topuraktan yarattı* (Acayibü'l-Mahlûkat 15. yüzyıl), *Topracuk yalayup ve yapracuk yiyüp* (Şerefü'l-İnsan 16. yüzyıl).⁶

17. yüzyılda Meninski'nin sözlüğünde *toprak* kelimesinin bugün kullanılan anlamlarının kaydedilmiş olduğunu ve toprağın bir çeşidi olan “kil”in de söylendiğini görürüz: “kara; ülke; bölge, arazi; kil; vatan, memleket”. *Toprak sahibi* ve *toprak kadısı* birleşikleri de verilmiştir (Meninski 2000: II/3084). Ahmet Vefik Paşa *Lehçe-i Osmanî*'de, Meninski'deki bu anlam ve birleşiklerin yanında *kara toprak* “mezar”, *babalar toprağı*, *kil toprak* “çorak gibi kel”, *cıvık toprak* “balçık adım”, *çömlekçi*, *lüleci toprağı*, *Rum ili toprağı*, *Sivas toprağı*, *Kâbe toprağı* “toprağı iyi tarla”, *toprak bastı* “kudumiye”, *yastık toprak* “tozan toprak”, *toprak ibrik*, *toprak tencere*, *toprak mangal*, *toprak sokak* “kaldırımsız”, *toprak boya* “türabî, madeni renkler”, *toprak rengi* “türabî, koyu toprak boya” birleşiklerini kaydetmiştir (Ahmed Vefik Paşa 1306: I/537). *Kamus-ı Türki*'de aynı içerik tasnif edilmiş şekildedir. Yalnız Ahmet Vefik Paşa'nın *babalar toprağı* şeklinde verdiği ve anlam açıklamadığı ifadeyi Şemsettin Sami *baba toprağı* şeklinde kaydeder ve “doğum yeri, asıl vatan” diye açıklar (Şemsettin Sami 1317 / 1899: 889–890). Her iki sözlüğümüzde de türemiş olarak yalnız *topraklamak* fiiline yer verilmiş ve “ateşin veya başka bir şeyin üzerini toprakla örtmek” şeklinde açıklanmıştır. Wilhelm Radloff 1960 yılında yayımlanan sözlüğünde Osmanlı Türkçesi açıklamasıyla *toprakla-*, *topraklan-*, *topraklı*, *topraksız* türemişlerini kaydetmiştir (Radloff 1960: III/1226-1227).

Bugün Türkiye Türkçesinde *topraklama*, *topraklanmak*, *topraklandırmak*, *topraklı*, *topraksız* şeklinde türemişleri; *toprak adamı*, *toprak altı*, *toprakbastı*, *toprak bilimi*, *toprak boya*, *toprak çimento*, *toprak hattı*, *toprak hukuku*, *toprak kayması*, *toprak kölesi*, *toprak rengi*, *toprak sıçanı*, *çiğ toprak*, *eski toprak*, *taş toprak*, *toz toprak*, *yağlı toprak*, *dümbüldek toprağı*, *funda toprağı*, *Moskof toprağı*, *pekmez toprağı*, *saksı toprağı*, *vakıf toprağı* şeklinde birleşikleri ve *toprağa bakmak*, *toprağa düşmek*, *toprağa girmek*, *toprağa vermek*, *toprağı bol*

⁵ Türkiye Türkçesi ağızlarındaki kelimelerde “ğ” sesinin erimesi sonucu uzun ünlüler oluşabilmektedir (Ahmet Buran, “Çağdaş Türk Yazı Dillerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında İkincil Uzun Ünlüler”, *II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni Bildiriler Kitabı*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Erciyes 2007, 31–47).

⁶ Tarama Sözlüğü, <http://www.tdkterim.gov.tr/tarama/?kategori=veritbn&kelimesec=11630>;

<http://www.tdkterim.gov.tr/tarama/?kategori=veritbn&kelimesec=11625>. Ayrıca “sürülmemiş, otsuz, pek toprak” anlamında *bor* (*por*) ve “1. parça, kıta. 2. saban veya belin çıkardığı iri toprak parçası” anlamında *kesek* kelimeleri de metinlerimizde geçer (Tarama Sözlüğü,

<http://www.tdkterim.gov.tr/tarama/?kategori=veritba&kelimesec=2154>;

<http://www.tdkterim.gov.tr/tarama/?kategori=veritba&kelimesec=7917>).

olsun, toprağı çekmiş, toprağına ağır gelmesin, toprak çekmek/toprağı çekmiş, toprak doyursun gözünü, toprak döşenmek, toprak kabul etmez, toprak olmak, toprak paklar şeklindeki deyimleriyle çok işlek olarak kullanılmaktadır. Meydan Larousse’da bunlardan farklı olarak *kara toprağına aş olmak* “mezara girmek, ölmek” ile Boğaz’ın Anadolu yakası, Üsküdar ve ötesi için eskiden halk dilinde söylenen, bugün artık kullanılmayan *Kâbe toprağı* deyimleri kaydedilmiştir.⁷ Argoda toprak toz durumundaki uyuşturucu madde için “kötü, düşük nitelikli” anlamındadır (Aktunç 1998: 286).

Anadolu’daki ağızlarda kelimenin metatez ile *torpah* ve *torpak* şekilleri de kullanılmaktadır.⁸ *Topraklık* şeklindeki türemişi “iki yaşında öküz, evleri badana yapmak için kullanılan ak toprağın çıkarıldığı yer, halıya saçak yapmadan önce kilim gibi dokunan iki parmak kalınlığındaki tüysüz bölüm, köylerde bebeklerin kundak yapılırken sarıldığı toprağın ısındığı teneke kap” olmak üzere dört farklı manaya gelmektedir. Ağızlarımızda, toprak kelimesiyle oluşturulmuş, Anadolu insanının toprakla yakınlığını gözler önüne seren onlarca birleşik kullanılmaktadır. Örneğin makbul bir toprak şekli olan “çamuru çok özlü, boz toprak”a *melek toprak*, başka başka bölgelerde “killi”, “kırmızı” ve “çamurlu” toprağına *ettoprak/et toprağı*, “killi toprak”a *tilki toprağı* denmektedir. Diğer şekiller şunlardır: *ak toprak/ağtorpah/ ağtorpak, bebe toprağı, behmez torpağı/bekmez toprağı, belli toprak, boyra toprak, boz toprak, bük toprağı, büydüz toprağı, celim toprak, cilim toprak, çalı toprak, çarpı toprağı, çeelli toprak, çen toprak, çığıl toprak, çıs toprak, çile toprak, çillez toprak, çürük toprak, galay toprağı, gegilli toprak/geğılli toprak, gen toprak, gök toprak, hamaz toprak, harun toprak, hasıl toprak, hiçli toprak “taşlı toprak”, höllü toprak, ilbiz toprak, ili toprak, kamalı toprak, kara toprak, keç toprak, kel toprak, kesme toprak, kıyran toprak, kızlan toprak, kire toprak, kis toprak, kövken toprak, köyeki toprak, kül toprak, matif toprağı, mihmes toprak, ötürek toprak, özlü toprak, pençek toprak, por toprak, pülez toprak, sağ toprak, sağır toprak, sanrama toprak, say toprak, soğla toprak, soğulcan toprak, soğla toprak, temreyil toprağı, tırım toprak, toprak çal, toprak kaynağı, toprak öküzü, uğralı toprak, yağlı toprak,*

⁷ Güncel Türkçe Sözlük,

<http://tdk.org.tr/TR/Genel/SozBul.aspx?F6E10F8892433CFFA6AA849816B2EF4376734BED947CDE&Kelime=toprak>; İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2006, 3/3184–3185; *Meydan Larousse Büyük Lugat ve Ansiklopedi*, yayınlayanlar Sefa Kılıçhoğlu ve öte., Meydan Yayınevi, İstanbul 1969, 12/222.

⁸ Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü, <http://tdkterim.gov.tr/ttas/?kategori=derlay&kelime=torpah>;

<http://tdkterim.gov.tr/ttas/?kategori=derlay&kelime=torpak>. *Torpah* şeklini Wilhelm Radloff da kaydetmiştir (Wilhelm Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Turk Dialecte*, Mouton Publishers, Gravenhage 1960, III/1227).

*yalama toprak, yelis toprak, zıbir toprak.*⁹ Ayrıca “aşağılamak” anlamında *burnunu toprağa sürtmek* deyiimi kullanılmaktadır.¹⁰

Toprak kelimesi çağdaş lehçelerden Türkmen Türkçesi ve Uygur Türkçesinde *toprak*, Kazak Türkçesinde *toprak, tuprak*, Kırgız Türkçesinde *topurak*, Azeri Türkçesinde *torpag*, Başkurt Türkçesinde *tuprak*, Özbek Türkçesinde *tuprāk*, Tatar Türkçesinde *tuftrak* şeklindedir.¹¹

2. Kum

Eski Türkçe döneminden beri kullanılmaktadır: *Öngreki kum sanınça burkanlarning et'özleri birle* (Altun Yaruk 11. yüzyıl), *'Adûdan şâhı kim-durur kayırdan / Ki çokdur leşkери kumdan kayırdan* (Şehname 15. yüzyıl).¹² *Divanü Lügati't-Türk*'te hem madde başında, hem de örneklerde *kum* kelimesi vardır: *Kutsuz kuduğka kirse kum yagar* “uğursuz kişi, kuyuya girse kum yağar, kuyu kurur” (Atalay 2006: I/457). Kum maddesinde kelimenin Çigil Lehçesinde kullanıldığını belirten Kaşgarlı Mahmud, “Oğuzlar bu sözcüğü bilmezler” açıklamasını yapar (Erdi 2005: 449).¹³ Tarihî lehçelerin tümünde *kum* şeklindedir (Clauson 1972: 625; Sevortyan 1980: 133). Tuncer Gülensoy'un görüşüne göre *ku* isminden türemiştir: < *kū+m* (Gülensoy 2007: I/567).

⁹ Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü, <http://tdkterim.gov.tr/ttas/?kategori=derliste&ayn=icn&kelime=topra&sayfa=0>

¹⁰ Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü, [http://tdkterim.gov.tr/ttas/?kategori=derlay&kelime=burnunu toprağa sürtmek](http://tdkterim.gov.tr/ttas/?kategori=derlay&kelime=burnunu%20topra%20sürtmek)

¹¹ Martti Räsänen, *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen*, Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki 1969, 489; Türk Lehçeleri Sözlüğü, <http://www.tdk.org.tr/lehceler/Default.aspx>.

¹² Ceval Kaya, *Uygurca Altun Yaruk Giriş Metin ve Dizin*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara 1994, 86; Zuhâl Kültürâl, Latif Beyrelî, *Şehname Çevirisi*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara 1999, I/132.

¹³ *Divanü Lügati't-Türk*'te bunun dışında “dalga, su dalgası” anlamına gelen bir *kum* daha kaydedilmiştir. *Kum-* fiili de “dalgalanmak” anlamındadır: *suw kumdu* “su dalgalandı”. Kaşgarlı Mahmud'un “dalga” açıklamasıyla kaydettiği *kum* kelimesi daha sonraki tarihî metinlerimizde de “dalga, fırtına”, *ölü kum* ifadesi de “sessiz, gürültüsüz dalga” anlamıyla görülmektedir: *Gemiciler de birer tahta parçası ve sair vasıtalara binerek deryaya döküldüler hakir dahi yedi kadar can refiklarımızla dalkılıç olup sandala atıldık. Üçüncü gün vakt-ı zuhurda bir kum gelip sandalı devirdi. Hakir de baş aşağı deryaya düşdüm* (Evliya Çelebi, Seyahatname 17. yüzyıl), *el-a'cem: şol dalgaya denir ki parelenmeyip bütün olmağla suyu serpilip saçılmaya ve gürültüsü ve faşırtısı işitilmeye, ana bahri lisanında ölü kum ta bir olunur* (Kamus Tercümesi, 18–19.yy), (Tarama Sözlüğü, <http://www.tdkterim.gov.tr/tarama/?kategori=veritbn&kelimesec=8435>; <http://www.tdkterim.gov.tr/tarama/?kategori=veritbn&kelimesec=9427>). Sevortyan kelimenin *kom, kom-* şekillerini de kaydetmiştir (E. V. Sevortyan, *Etimologičeskij Slovar Turkskih Yazıkov*, Akademiya Nauk SSSR, Moskova 1980, 54-55). *Divanü Lügati't-Türk*'te ayrıca *kum* ile ilgili şu ifadeler bulunmaktadır: *bagram* “bagram kum: geniş, büyük kumluk yer”, *kayır* “kum, kaba topraklı yer”, *liyü* “kuruyunca balçık haline gelen ince kumlu çamur”, *üyük* “üyük yer: sulu ve buna benzer yerlerde ayak basıldığı zaman kaybolan ve ayağı çıkarması güç olan kumluk yerler”, *yebeng* “yebeng yer: kumlu yer, bataklık yer”. (DLT, <http://tdkterim.gov.tr/dlt/sozluk/?kelime=kum&kategori=dltbul&hng=anlm&ayn=bas>). Buradaki *kayır* kelimesi sonraki yüzyıllarda da “kum, kalın kum, çakıl” manasıyla tarihî metinlerimizde sıkça geçer: *Eğer kumlar ve kayırlar sağışınca dahi olursa* (Antername, 14. yüzyıl), *Biregü bir çayın taşın, kayasın, kumun, kayırın arısa* (Tarih-i Şah İsmail, 16. yüzyıl) (Tarama Sözlüğü, <http://www.tdkterim.gov.tr/tarama/?kategori=veritba&kelimesec=7703>).

Lehçe-i Osmanî'de *bina, tahta kumu, deniz kumu, kapanak kumu, dökmece kumu, ak kum, perdahçı kumu, kum balığı, kum illeti, kum karınca, kum inci* “halk”, *kum meydanı* “talimgâh”, *kum otu* “deniz sazları”, *kum saati, kara kum, kızıl kumlar* “hastaların girdiği bataklık”, *kumlu* “kum karışık veya karıncalı”, *kumlu armut, kumlu kumaş* “ufak benekli” birleşikleri ile *kum gibi kaynamak* ve *kumda oynamak* deyimleri verilmiştir (Ahmed Vefik Paşa 1306: I/664). Şemsettin Sami *kum gibi kaynamak* ifadesini *kum gibi* “çok fazla” şeklinde fiile yer vermeden kaydetmiştir (Şemsettin Sami 1317 / 1899: 1113). Deyim bugün her iki şekilde de kullanılmaktadır. *Kum*, bugün Türkiye Türkçesinde “1. silisli kütlelerin, kayaların, doğal etkenlerle parçalanarak ufalanmasından oluşan, deniz kıyısı, dere yatağı vb. yerlerde çok bulunan, ufak, sert tanecikler, 2. armut, ayva vb. meyvelerin etli bölümlerindeki sert tanecikler, 3. vücuttaki bezlerin, özellikle böbreğin ürettiği ince ve katı tanecikler” anlamlarında kullanılmaktadır.¹⁴ *Kamus-ı Türki*'den bunların yanında, kelimenin bugün kullanılmayan “ince toprak, toz” ve “bazı kumaşlarda bulunan çok küçük ve sık benekler” manalarına da geldiğini öğreniyoruz (Şemsettin Sami 1317 / 1899: 1112). Ayrıca bugün “bir fırsat kaçırmak umulanı elde edememek” anlamında *kumda oynamak*, “idrâr yoluyla böbreklerde oluşan kum taneciklerini vücuttan atmak” anlamında *kum dökmek* deyimleri kullanılmaktadır. Denizcilikte *kum çıkarmak* “gemi pervanesinin sığ yerlerde kumu kaldırarak suyu bulandırması”, *kuma çıkmak* “geminin baş tarafı olduğu gibi suyun dışına çıkacak biçimde bir kumsala oturması”, *kuma oturmak* “geminin kumluk bir yere oturması” anlamındadır. *Kum* ile kurulmuş birleşikler ise şunlardır: *kum banyosu, kumbaşı* “kumsal”, *kum çölü, kum döşek, kum duvarı, kum engereği, kum fırtınası, kum grisi, kum havucu, kum havuzu, kum kamyonu, kumkayası* “sıcak ve ılık denizlerde ve özellikle kayalık yerlerde yaşayan kemikli balık”, *kumkazan* “kemirgenlerden, Afrika'nın güneyinde yaşayan bir tür memeli”, *kum küreği, kum ocağı, kum otu, kum sancısı, kum sandığı, kum sepeti, kum taşı, kum torbası, kum yastığı, gök kumu* “Gök taşlarında görülen küresel tanecikler”.¹⁵ Günümüzde kullanılan türemişleri şunlardır: *kumcu, kumcul, kumla-, kumla, kumlama, kumlanma, kumlu, kumluk, kumsal, kumsuz* ve özel isim olarak *Kumluca*.¹⁶ “çöllerde veya deniz kıyılarında rüzgârların yığıldığı kum tepesi” anlamındaki *kumul* kelimesinin kökeni için

¹⁴ Ayverdi, age., 2/1786; Güncel Türkçe Sözlük,

<http://tdk.org.tr/TR/Genel/SozBul.aspx?F6E10F8892433CFFAAAF6AA849816B2EF4376734BED947CDE&Kelime=kum>.

¹⁵ Güncel Türkçe Sözlük,

<http://tdk.org.tr/TR/Genel/SozBul.aspx?F6E10F8892433CFFAAAF6AA849816B2EF4376734BED947CDE&Kelime=kum>; Ayverdi, age., 2/1787; Meydan Larousse 1969: 7/626-627.

¹⁶ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü Etimolojik Sözlük Denemesi*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara 2007, I/567; Ayverdi, age., 2/1789; ODTÜ, *Nehir Santralleri Çıkış Ağzlarındaki Kumlanma*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Hidrolik Laboratuvarı yayını, Ankara 1967.

Misalli Büyük Türkçe Sözlük'te ve Hasan Eren'in sözlüğünde Yunanca *koumoula* ile Latince *cumulus* kelimeleri gösterilmiştir (Ayverdi 2006: 2/1789; Eren 1999: 267). Tuncer Gülensoy sözlüğünde bunun yanlış olduğunu belirtir. *Kum* kelimesinin türemişleri arasına *kumul* kelimesini almamıştır ancak madde başında yer verdiği *kumul* kelimesini <*kum*+(*u*)*l* şeklinde tahlil etmiş, Anadolu ağızlarındaki *kumul* / *kumule* “yığın”, *kumulla-* “tepeleme doldurmak, yığmak” kelimelerine işaret etmiştir (Gülensoy 2007: I/568). Ağızlarda “toprak yığını” manasında ayrıca *kumol* şekli de kullanılmaktadır.¹⁷ “içme sularının temizlenmesi, süzülmesi için su yollarında yer yer açılan çukurlar”a *kumluk*, “kuma benzer bir çeşit toprak”a *kumsavı* denmektedir.¹⁸

Çağdaş lehçelerin hemen hepsinde kullanılan kelime Azeri Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde *gum*, Başkurt ve Tatar Türkçelerinde *kom*; Kazak, Kırgız, Özbek, Uygur, Şor, Karakalpak, Nogay, Altay Türkçelerinde *kum* şeklindedir.¹⁹ Räsänen ve Sevortyan çağdaş lehçelerde *kubak*, *kumak* “kum, kum tepesi”, *kumah* “kum” şekillerini de kaydetmişlerdir (Räsänen 1969: 299; Sevortyan 1980: 134). Kelime Türkçeden Farsça, Tacikçe ve Kürtçeye geçmiştir (Gülensoy 2007: I/567).

3. Balçık

Türkçede Orta Türkçe döneminden beri görülen *balçık* kelimesinin kökeni hususunda yaygın görüş, yine Orta Türkçe döneminden beri kullanılan *balık* / *balk* “çamur” kelimesine dayandırılır: *balık* / *balk* + (*a*)ç > *balçak* ve metatez ile *balçak* > *balçık*.²⁰ 1969'da yayımlanan *Drevnetyurkskiy Slovar*'da da *balçık* kelimesi *balık* kelimesiyle bağlantılı olarak ele alınmıştır (Nadalyayev 1969: 80). Clauson da kesin bir yargıya varmamakla birlikte -ç- > -k metatezine ve *balık* maddesinde de kelimenin *balçık* ile arasındaki morfolojik bağlantısının karşılaştırılmasına işaret eder (Clauson 1972: 333, 336). Andreas Tietze ise etimoloji sözlüğünde bu konuda görüş belirtmemiş, Clauson ve Hasan Eren'in etimoloji sözlüklerini kaynak göstermiştir (Tietze 2002: 270).

¹⁷ Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü, <http://tdkterim.gov.tr/ttas/?kategori=derlay&kelime=kumol>

¹⁸ Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü, <http://tdkterim.gov.tr/ttas/?kategori=derlay&kelime=kumluk>;
<http://tdkterim.gov.tr/ttas/?kategori=derlay&kelime=kumsavı>

¹⁹ Radloff, age., II/1043; Türk Lehçeleri Sözlüğü, <http://www.tdk.org.tr/lehceler/Default.aspx>; Gülensoy, age., I/567.

²⁰ Gülensoy, age., I/108; Ayverdi, age., I/271; Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basım Evi, Ankara 1999, 35.

“koyu kıvamda, özlü ve yapışkan çamur” anlamındaki *balçık* kelimesi *Divanu Lügati't-Türk*'te de aynı şekilde ve “sıvık çamur” anlamıyla geçer (Atalay 2006: IV/64).²¹ Kaşgarlı Mahmud kelime için “Oğuz Lehçesi” açıklamasını vermiştir (Erdi 2005: 168). Türkçenin tarihî metinlerinde daha sonraki yüzyıllarda da “batak, bataklık” anlamıyla ve *balçık / balçih / balçuk* şekillerinde görülür: *Dört ayağı karnına degin balçığa batdı* (Marzubannâme 14. yüzyıl), *Kondurmaz iken toz etegine yaha yırtup / Balçıklara yatan u bulaşan toza benven* (Süheyl ü Nevbahar 14. yüzyıl), *Begil aydur: Alplar içinde bazı kuskunumuzdan balçığa baturdun didi* (Dede Korkut Kitabı 14. yüzyıl), *Şilk: özlü kara balçık ve çökek yer ki ayak basıcak ayruk çıkamaz* (Lügat-i Nimetullah 16. yüzyıl).²² Ayrıca tarihî metinlerimizde kelimedden türemiş olan “sıvamak” manasında *balçıkla-* ve birleşik olarak “duvar örerken kullanılan çamur, harç” manasında *örü balçığı* ifadesi bulunmaktadır: *Ömeroğlu eydür: Bir gün divar balçıklayordum, Resûl Hazreti Aleyhisselâm geldi gördü, eydür: Neylersin yâ Ömeroğlu? Eyittim: Divar balçıklaram yâ Resûlallah, dedim* (Yüz Hadis Tercümesi 14. yüzyıl), *Ajend: Halel gelmiş nesneyi sarmak ve büklüm manasına ve balçık ki iki kerpiç arasında kalmış ola ve mutlaka örü balçığı ve divar beliği* (Lügat-i Nimetullah 16. yüzyıl).²³

17. yüzyılda yayımladığı sözlüğünde Meninski, *balçık* maddesinde *çamur* ve *kil* kelimelerini de verir. *Balçık gidermek, kızıl balçık, örü, yoğrulmuş balçık* birleşiklerini ve ayrıca madde başında *balçıklamak, balçıklu / balçıklu su* türemişlerini de almıştır (Meninski 2000: I/683). *Lehçe-i Osmanî*'de farklı olarak *balçıklı liman, balçık hurma* “zenbile bastırılmış hurma” kaydedilmiştir (Ahmed Vefik Paşa 1306: I/188). Bugün *balçık inciri* de denmektedir (Ayverdi 2006: 1/271). Türk Dil Kurumunun sözlüğünde *balçık* kelimesinin “güçlük çıkartan” mecaz anlamı da verilmiştir.²⁴ Bugün kullanılan türemişleri *balçıkla-, balçıklaş-, balçıklaşma, balçıklı;* birleşikleri ise *balçık balığı, balçık katman, balçık podsol, balçık yiyen, ergenesel balçık* ve özel isim olarak *Balçıkbeleni, Balçıkhisardır*.²⁵

²¹ *Divanu Lügati't-Türk*'te ayrıca “sıvık çamur, balçık” anlamında *çalpanğ* ve “kuruyunca balçık haline gelen ince kumlu çamur” anlamında *liyü* kelimeleri vardır. Balçık ile ilgili bu kelimelerin dışında *Divanu Lügati't-Türk*'te çamurun çeşitli şekillerini ifade eden diğer kelimeler için bk. dipnot 29.

²² Zeynep Korkmaz, *Marzubannâme Tercümesi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1973, 259; Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı Metin Sözlük*, Ebru yayınları, İstanbul 1986, 101; Dilçin, age., 393; Tarama Sözlüğü, <http://www.tdkterim.gov.tr/tarama/?kategori=veritba&kelimesec=3376>; <http://www.tdkterim.gov.tr/tarama/?kategori=veritbn&kelimesec=1304>.

²³ Tarama Sözlüğü, <http://www.tdkterim.gov.tr/tarama/?kategori=veritbn&kelimesec=1303>; <http://www.tdkterim.gov.tr/tarama/?kategori=veritba&kelimesec=9799>

²⁴ Büyük Türkçe Sözlük, <http://tdkterim.gov.tr/bts/>

²⁵ Büyük Türkçe Sözlük, <http://tdkterim.gov.tr/bts/>

Anadolu ağızlarında *balçih* ve *balçak* şeklindedir. *Balçık* ise “kilimlerde paralelkenar şeklindeki desenler” manasındadır.²⁶

Çağdaş lehçelerin hemen hepsinde bulunan kelime Özbek, Kırgız, Tatar, Uygur, Kumuk ve Balkar Türkçelerinde de *balçık* şeklindedir: *bal balçık aşatur* “bal, pisi yedirir” (Nemeth 1990: 8). Türkmen Türkçesinde *palçık*, Azeri Türkçesinde *palçığ*, Kazak Türkçesinde *balşık*, Başkurt Türkçesinde *balsık*, Altay Türkçesinde *palgaş*, Tuva Türkçesinde *malgaş* şeklindedir.²⁷ Kelime Türkçeden Moğolca, Kürtçe ve Romenceye de geçmiştir. Osman Nedim Tuna Mançuca *falga*, Mançu-Tunguzca *falan* kelimelerinin de Türkçe *balık* / *balk* kelimesine bağlanabileceğini ve Yunanca *pilos* “çamur”, *bâltos*, *vâltos* “batak”, Latince *palus* “çamur, balçık” kelimelerinin de *balçık*, *balık* / *balk* ile karşılaştırılabileceğini belirtir (Tuna 1961: 642–644).

4. Çamur

Çamur kelimesinin kökeni kesin olarak belli değildir. Doerfer ve Semih Tezcan’ın < *çam-mur* < *çam-* tahliline (Doerfer 1980: 97) Tuncer Gülensoy da katılmıştır (Gülensoy 2007: I/217). Andreas Tietze *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*’nda *çamur* / *çamur* şeklinde madde başına aldığı kelimenin kökeni konusunda görüş belirtmemiştir (Tietze 2002: 472). Ahmed Vefik Paşa *Lehçe-i Osmanî*’de *çamur* maddesinde şu ilginç açıklamayı yapmıştır: *Aslı çumur çummak, çimmek* (Ahmed Vefik Paşa 1306: I/340).

Türkçenin tarihî metinlerinde 16. yüzyıldan itibaren *çamur* / *çamur* şeklinde görülmektedir: *Ergene köprüsünün yeri ormanlıktı ve çamur, çökeldi* (Âşık Paşazade Tarihi 16. yüzyıl), *Serb ü pih: iç yağının manası, çamur: tıyn ü lûş* (Nazmü’l-Cevahir 18–19. yüzyıl).²⁸ Evliya Çelebi Seyahatnamesinde de *çamur* kelimesi, birlikte kullanıldığı *hamîr*

²⁶ Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü, <http://tdkterim.gov.tr/ttas/?kategori=derlay&kelime=balçih>;
<http://tdkterim.gov.tr/ttas/?kategori=derlay&kelime=balçık>

²⁷ (Räsänen, age., 60; Türk Lehçeleri Sözlüğü, <http://www.tdk.org.tr/lehceler/Default.aspx>; Gülensoy, age., I/108.

²⁸ Tarama Sözlüğü, <http://www.tdkterim.gov.tr/tarama/?kategori=veritba&kelimesec=3377>;

<http://www.tdkterim.gov.tr/tarama/?kategori=veritbn&kelimesec=2767>. *Divanu Lügati’t-Türk*’te *çamur* / *çamur* kelimesi

geçmemektedir, çamurun çeşitli şekillerini ifade eden kelimeler vardır: *hukubarı* “pota yapılan çamur, lüleci çamuru”, *közüçlük* “közüçlük titik: çömlek yapmak için ayrılan çamur”, *küwlük* “çamurdan fındık büyüklüğünde yapılan yuvarlaklar, kurumadan önce ve kuruduktan sonra zıp zıp atılırlar”, *sagızlığ* “sagızlığ yer: çamuru yapışkan yer”, *titik* “çamur” (DLT,

<http://tdkterim.gov.tr/dlt/sozluk/?kelime=%C3%A7amur&kategori=dltbul&hng=anlm&ayn=bas>). Ayrıca 15. yüzyıldan itibaren tarihî

metinlerimizde şu kelimeler görülmektedir: *azmak* “yapışkan çamurlu bataklık”, *çökel / çökül* “su taşıp çekildikten sonra bıraktığı çamur”, *çökek* “batak, bataklık”, *selindi / selinti / selindü* “sel suyunun bıraktığı çerçöp, çamur” (Tarama Sözlüğü,

<http://www.tdkterim.gov.tr/tarama/?kategori=veritba&kelimesec=1232>;

<http://www.tdkterim.gov.tr/tarama/?kategori=veritba&kelimesec=3377>;

kelimesine uyaklayabilmek için *çamır* şeklinde geçer (Dankoff 2004: 103). Kelimeyi türemişleriyle birlikte 17. yüzyılda Meninski kaydetmiştir: *çamur: tyn, gil, balçık; çamurla-* ve madde başında verdiği *çamurlu* (Meninski 2000: I/1562–1563). Ahmed Vefik Paşa da *çamurla-* “çamur sürmek, kirletmek” ve mecaz olarak “itham etmek” ile birlikte *iki elle çamurlamak* “ithama çalışmak” ve *çamurluk* “metruk kıyı ve mersa” kelimelerine sözlüğünde yer vermiş ve “yağmurdan hâsıl olan balçık” şeklinde açıkladığı *çamurun* birleşik ve deyimlerini şöyle sıralamıştır: *lüleci ~ çakmakçı ~ çömlekçi çamuru, örek çamuru* “toprakla yapılan harç”, *çamur sıvamak* “itham”, *çamura bulaşmak, çamura düşmek, çamura taş atmak* “bî-edebe, çirkefe söz söylemek”, *çamurdan çıkarmak* “müşkülden kurtarmak” (Ahmed Vefik Paşa 1306: I/340). Şemsettin Sami kelimenin, Ahmed Vefik Paşa’nın belirtmediği “duvar harcı” manasını ve ayrıca *sulu çamur, sıvışık yapışkan çamur* ifadelerini, *çamurlu* türemiş şeklini ve *çamurluk* kelimesinin “paçaları çamurdan korumak için giyilen düğmeli veya tokalı meşin veya muşamba tozluk” manasını kaydetmiştir (Şemsettin Sami 1317: 504). Radloff 1960 yılında yayımlanan sözlüğünde Osmanlı Türkçesi açıklamasıyla şu türemiş şekilleri kaydetmiştir: *çamurla-, çamurlat-, çamurlan-, çamurlandır-, çamurlu, çamurluk* (Radloff 1960: IV/1939). Bugün Türkiye Türkçesinde *çamur banyosu, çamur gibi, çamur atmak (sıçratmak, sıvamak, sürmek), çamura batmak, çamura bulamak, çamura bulaşmak, çamurdan çıkarmak* deyimleri kullanılmaktadır. Türemiş şekilleri de şunlardır: *çamurcuk* “bir balık cinsi”, *çamurcun* “küçük bir ördek cinsi”, *çamurla-, çamurlan-, çamurlaş-, çamurlat-, çamurlu, çamurluk* (Ayverdi 2006: I/523–524). Argoda *çamur* “yemek, şölen”, *çamura yatmak* “yapması gereken şeyi yapmamak; borcunu ödememek”, *çamurluk* “bacak, baldır” manasındadır (Aktunç 1998: 75).

Anadolu ağızlarında *çamır, çamur* “bataklık, sazlık” şeklindedir. *Çamurlaş-* fiilinin ağızlarımızda da mecaz olarak “bir şeyde ısrar etmek” anlamında kullanıldığı görülmektedir. Birleşik şekilleri ise şunlardır: *çekek çamur* “bataklık”, *et çamır* “kil çamuru”, *çamır çaylak* “bataklık, çamurlu yer”, *çamura* “sazlık, bataklık”, *fehre çamırı* “tuğla, kiremit, testi gibi şeyler yapmaya yarayan kırmızı ya da kurşunî renkli kil”.²⁹

<http://www.tdkterim.gov.tr/tarama/?kategori=veritba&kelimesec=3376>;

<http://www.tdkterim.gov.tr/tarama/?kategori=veritba&kelimesec=10475>). Räsänen kelimenin Çağatay, Osmanlı ve Kırım Türkçesinde *çamur*, Osmanlı Türkçesinde ayrıca *çamır* şeklini kaydetmiştir (Räsänen, age., 98).

²⁹ Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü, <http://tdkterim.gov.tr/tas/?kategori=derlay&kelime=çamır>;

<http://tdkterim.gov.tr/tas/?kategori=derlay&kelime=çamur>; <http://tdkterim.gov.tr/tas/?kategori=derlay&kelime=çamurlaşmak>;

<http://tdkterim.gov.tr/tas/?kategori=derlay&kelime=çekek çamur>; <http://tdkterim.gov.tr/tas/?kategori=derlay&kelime=et çamır>;

Çağdaş lehçelerden Azeri ve Kerkük Türkçesinde *çamır*, Halaç Türkçesinde *çamur* şeklindedir.³⁰

5. Kil

Kökene aynı manadaki Farsça *gil* kelimesi olan *kil* için Keresteciyan ayrıca Sanskritçe *kêli* “toprak, yer” kelimesini de verir (Keresteciyan 1912: 294).³¹

Divanu Lügati't-Türk'te bulunmayan *kil* kelimesi, Eski Anadolu Türkçesi döneminden itibaren tarihî metinlerimizde tek başına ve *kil-i ermeni* / *kilarmeni* / *kilermeni* “eczacılıkta kullanılan kırmızı kil” tamlamasıyla görülmektedir (Dankoff 2004: 176): *Emcekler şişmek ve büyük olmak ilacı, istifaç ve tıyn-i kaymuleye kim Türkçe tebeşir toprağı derler ve gurgurum kili dahi derler* (Yadigâr 14. yüzyıl), *Atuñ burnına akıtdurup andan kil-ermeni ve sirkeyi yüzünñ iki yanına urasın* (Baytarname 17. yüzyıl).³² Meninski'nin 1680 yılında yayımlanan sözlüğünde kelime madde başında *gil* şeklindedir ve Türkçe *balçık* ile Arapça *tıyn* kelimeleri karşılık olarak gösterilmiştir. Ayrıca *kil-i ermeni* ile birlikte *gil-âlûde* “çamurlu”, *gil-sah* / *gil-şah* “kuvvetli kil, (mecaz) iffetsiz”, *gil-i surh* “Ermeni kili” birleşik ve tamlamaları kaydedilmiştir (Meninski 2000: II/3987). *Lehçetü'l-Lûgat*'te (1216) *kil* için “avratlar hamamda kullanılır” açıklaması yapılmış, *kilermeni* ayrıca madde başında verilmiştir. (Mehmed Esad Efendi 1216: 429). *Kamus-ı Türkî*'de *gil* ve *kil* olarak ayrı ayrı madde başı yapılmıştır. Kelimenin Farsçadan geldiğini belirten Şemsettin Sami “baş yıkamaya yaradığını” ve *kil-i ermeniden* başka yine onun bir cinsi olarak *kil-i mahtûm* tamlamasını kaydetmiştir. *Gil* maddesinde ise “çamur, balçık” karşılıklarını ve *pâ der gil* “ayağı çamurda” ifadesini vermiştir (Şemsettin Sami 1317 / 1899: 1173–1174). Stanislaw Stachowski'nin *Osmanlı Türkçesinde Yeni Farsça Alıntılar Sözlüğü*'nde de Türkçede *kil* ve *gil* kullanımları ile *gillü*, *gillik* türemişleri kaydedilmiştir (Stachowski 1998: 158). 17.-19. yüzyılda sözlüklerimizde yer alan, *kil* ve *gil* ile kurulmuş tamlama ve birleşikler bugün Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. *Kil-i ermeni* artık *ermeni kili* şeklindedir. Ayrıca, ilaç olarak

<http://tdkterim.gov.tr/ttas/?kategori=derlay&kelime=çamır> çaylak; <http://tdkterim.gov.tr/ttas/?kategori=derlay&kelime=çamura>;

<http://tdkterim.gov.tr/ttas/?kategori=derlay&kelime=fehre> çamırı

³⁰ Türk Lehçeleri Sözlüğü, <http://www.tdk.org.tr/lehceler/Default.aspx>; Gülensoy, age., I/217.

³¹ Kelimenin Farsça kökenli olduğunu belirten başlıca kaynaklar şunlardır: Radloff, age., II/1366; Räsänen, age., 270; Stanislaw Stachowski, *Wörterbuch der Neupersischen Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen Osmanlı Türkçesinde Yeni Farsça Alıntılar Sözlüğü*, Simurg yayınları, İstanbul 1998, 158.

³² Tahir Kemal Bulut, *Mehmet B. Çerkes'in Kitabı Baytarname Tercümesi (1b-60a, Giriş, Metin, Dizin)*, Marmara Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, 13; Tarama Sözlüğü, <http://www.tdkterim.gov.tr/tarama/?kategori=veritbn&kelimesec=5780>; Kültürel, age., IV/2256.

ve ciltleri yaldızlı boyamada kullanılan *şark kili*, *sinop kili*, “denizlerin çok derin yerlerindeki kil çökeltileri” anlamında *kırmızı kil*, “kum, çakıl ve kocataş karışımı” *kocataşlı kil*, “sileksli kireçtaşlarının erimesi sonucu oluşan” *sileksli kil*, *tebeşirli kil*, *kil yatağı*, “kumaşlardaki yağ lekelerini çıkaran” *lekeci kili* ifadeleri bulunmaktadır (Meydan Larousse 1969: 7/295).

Anadolu ağızlarında *kilci* “kil satan, Reşadiyeli”, *kildan / kilden ve kildence / kildence* “kil, sabun ve lif kabı; içine sabun, kese, lif konulan, dibi süzgeçli bakır kap, hamamtası”, *kilisa* “killi toprak” ve *killik* “Kil çıkarılan yer” şekilleri kullanılmaktadır.³³

Çağdaş lehçelerden Azerbaycan Türkçesinde *gil* şeklindedir (Öztopçu 1996: 30).

6. Mil

“daha çok sel sularının çekilmesinden sonra toprağın üzerinde kalan, içinde gübre niteliğinde maddeler bulunan ve nemi sakladığı için toprağı çok verimli hale getiren çökelti, kumlu çamurlu toprak” anlamındaki *mil* kelimesi sözlüklerimizde ilk olarak Ahmed Vefik Paşa’nın sözlüğü *Lehçe-i Osmanî* (1306 / 1888)’de görülmektedir. Sözlükteki “kalın kum; ihram, halı havı millemek; çaplar taşıp kum getirmek” şeklindeki açıklamasından *mille-* fiilinin de kullanıldığı anlaşılmaktadır (Ahmed Vefik Paşa 1306: I/786). Bundan önce 1680 yılında yayımlanan ve Türkçenin kelime hazinesi konusunda önemli bir kaynak olan Meninski’nin sözlüğünde *mil* kelimesi bulunmamaktadır.³⁴ Anlaşıyor ki kelimenin Türkçedeki geçmişi 18. yüzyıldan geriye gitmemektedir. *Lehçe-i Osmanî* (1306 / 1888)’den sonra yayımlanan *Kamus-ı Türki*’de de *mil* bulunmamaktadır (Şemsettin Sami 1317: 1443).

Redhouse’un 1890 yılında yayımlanan İngilizce açıklamalı Türkçe sözlüğünde de yukarıda belirttiğimiz anlamda *mil* kelimesi bulunmamaktadır. Ancak burada madde başında verilen ve yazılışı *mil* ile aynı olan Arapça kökenli meyyil *ميل* kelimesi dikkat çekicidir. Kelimenin halk dilinde *mil* şeklinde olduğu belirtilmiş ve İngilizce “rich” kelimesi ile açıklanmıştır (Redhouse 1890: 2055). *Rich* kelimesinin *mil*, *milli toprak* ile ilişkilendirilebilecek “bereketli, verimli” anlamı bulunmaktadır (Hawker 1995: 541). Madde başına alınan bir başka *mil* için anlam açıklaması yapılmamış, çoğulu meylâ *ميلا* olarak gösterilmiştir. *Meylâ* kelimesinin anlamlarından biri de “heaped up (yığılmış)” olarak

³³ Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü, <http://tdkterim.gov.tr/ttas/?kategori=derlay&kelime=kilci>;
<http://tdkterim.gov.tr/ttas/?kategori=derlay&kelime=kildan>; <http://tdkterim.gov.tr/ttas/?kategori=derlay&kelime=kilden>;
<http://tdkterim.gov.tr/ttas/?kategori=derlay&kelime=kilisa>; <http://tdkterim.gov.tr/ttas/?kategori=derlay&kelime=killik>

³⁴ Meninski’nin sözlüğünde *mil* maddesinde uzaklık ölçüsü birimi olan *mil* ve çeşitli işlerde kullanılan metal çubuk olan *mil*den bahsedilmiş ve birleşikleri de verilmiştir. Ancak “kum, kumlu toprak” anlamında bir *mil* kelimesi kaydedilmemiştir (Meninski, *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae Arabicae Persicae*, Simurg yayınları, İstanbul 2000, III/5077).

gösterilmiştir (Redhouse 1890: 2056). Sözlüklerimizde *mil* kelimesinin kökeni konusunda genellikle görüş belirtilmemiş, kelime kökeninin açıklandığı kısma soru işareti konmuştur.³⁵ Kökeninin Yunanca olduğunu ve *amylion* kelimesine dayandığını belirten kaynaklar da vardır.³⁶ İsmet Zeki Eyüboğlu ise etimoloji sözlüğünde kelimenin, Türkçede “sürme aracı; eskiden suçlunun ceza olsun diye gözünü kör etmek için kullanılan dağlama aracı” anlamında kullanılan ve Arapça olduğunu belirttiği *milden* anlam genişlemesi yoluyla halk dilinde ortaya çıktığını söylemektedir (Eyüboğlu 1998: 484).

Türkiye Türkçesinde kelimenin türemiş şekilleri yalnız ağızlarda görülmektedir. Anadolu’daki ağızlarda *mil* kelimesi “selin getirdiği kumlu, çamurlu toprak; çamur, kum” anlamlarıyla yaygın olarak kullanılmaktadır.³⁷ Ayrıca *milçik* “sulu ve yapışkan çamur”, *milek / milenğ* “bulanık su; milli toprak, milli çamurlu yer; çürüyüp kokan sazlıklar”, *milen* ve *milsen* “milli toprak” ile fiil olarak *millemek / millemeg* “sel suyu ve bulanık çaylar mil getirmek”, *millenmek* “akarsuyun getirdiği kum bir yere yığılmak”, *millendirmek* “sel suyu bir yere mil yığmak” kullanılmaktadır.³⁸

Çağdaş lehçelerde *mil* kelimesi yalnız “uzaklık ölçüsü birimi” ve “çeşitli işlerde kullanılan metal çubuk” anlamlarıyla kullanılmaktadır.

Kaynaklar

Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmanî*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1306.

Aktunç, Hulki, *Türkçenin Büyük Argo Sözlüğü*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998.

³⁵ Pars Tuğlacı, *Okyanus 20. Yüzyıl Ansiklopedik Türkçe Sözlük*, Pars yayınları, İstanbul 1971, III/1953; Meydan Larousse 1969, 8/778.

Meydan Larousse’ta kelimenin eş anlamlısı olarak *balçık* gösterilmiştir.

³⁶ TDK, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara 1998, 2/1562; Ayverdi age., II/2072; Eren, age., 295; Güncel Türkçe Sözlük, <http://tdk.org.tr/TR/Genel/SozBul.aspx?F6E10F8892433CFFAAF6AA849816B2EF4376734BED947CDE&Kelime=mil>. Hasan Eren *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*’nde *mil* maddesinde kelimenin kökeni konusunda Tzitzilis’in görüşü olduğunu belirttiği Rumca *ἀμύλιον* ‘mehl (un; toz)’, ‘herdboden aus sehr feinem (çok ince toprak)’ kelimesini vermiştir. *ἀμύλιον* “amylum, placentae genus” Latince kökenlidir (Gustavus Pingzer, *Lexicon Graeco Latinum et Latino Graecum*, Typis S. Congreg de Propaganda Fide, Romae 1832, 55). Gustav Meyer’in *Osmanlı Türkçesinin Sözvarlığındaki Yunanca ve Latince Ödünçlemeler* adlı eserinde Yunanca kökenli olarak gösterilen ve Arapçadan Türkçeye geçtiği belirtilen “iğne” anlamındaki *mil* kelimesidir, toprak çeşidi olarak bahsedilmemiştir (Gustav Meyer, *Türkçe İncelemeleri Osmanlı Türkçesinin sözvarlığındaki Yunanca ve Latince ödünçlemeler*, Kebikeç yayınları, Ankara 1999, 48). Martti Räsänen’in sözlüğünde de “iğne” anlamındaki *mil* kelimesinin Arapçadan geldiği belirtilmiştir, toprak çeşidi olan *mil* bulunmamaktadır (Räsänen, age., 338). Sevortyan ve Radloff’un sözlüklerinde de *mil* kelimesi yoktur.

³⁷ Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü, <http://tdkterim.gov.tr/ttas/?kategori=derlay&kelime=mil>

³⁸ Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü, <http://tdkterim.gov.tr/ttas/?kategori=derlay&kelime=millemeg>; <http://tdkterim.gov.tr/ttas/?kategori=derlay&kelime=millenmek>; <http://tdkterim.gov.tr/ttas/?kategori=derlay&kelime=millendirmek>

- Atalay, Besim, *Divanu Lugati't-Türk Tercümesi*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara 2006.
- Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2006.
- Bulut, Tahir Kemal, *Mehmet B. Çerkes'in Kitabı Baytarname Tercümesi (1b-60a, Giriş, Metin, Dizin)*, Marmara Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.
- Buran, Ahmet, "Çağdaş Türk Yazı Dillerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında İkincil Uzun Ünlüler", *II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni Bildiriler Kitabı*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2007, 31–47.
- Clauson, Sir Gerhard, *An Etymological Dictionary of Prethirteenth Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford 1972.
- Dankoff, Robert, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü Seyahatname'deki Eskicil Yöresel Yabancı Kelimeler Deyimler*, Türk Dilleri Araştırmaları, İstanbul 2004.
- Dilçin, Cem, *Süheyl ü Nev-bahar İnceleme Metin Sözlük*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi yayınları, Ankara 1991.
- Divanu Lügati't-Türk*, <http://tdkterim.gov.tr/dlt/sozluk/>
- Doerfer, Gerhard, Semih Tezcan, *Wörterbuch des Chaladsch Dialekt von Charrab*, Akademiai Kiado, Budapest 1980.
- Erdi, Seçkin, Serap Tuğba Yurteser, *Divan u Lügati't-Türk (Çeviri, Uyarlama, Düzenleme)*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005.
- Erdi, Seçkin, Serap Tuğba Yurteser, *Divanu Lügati't-Türk (Çeviri, Uyarlama, Düzenleme)*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005.
- Eren, Hasan, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basım Evi, Ankara 1999.
- Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı Metin Sözlük*, Ebru yayınları, İstanbul 1986.
- Ersoylu, Halil, "Yunus Emre'nin Şiirlerindeki Taş, Toprak", *Türk Kültürü*, 1985, 23, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 550–561.
- Gülensoy, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü Etimolojik Sözlük Denemesi*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara 2007.

<http://tdk.org.tr/TR/Genel/SozBul.aspx?F6E10F8892433CFFAAAF6AA849816B2EF4376734BED947CDE&Kelime=>

Halasi-Kun, Tibor, Peter B. Golden, Louis Ligeti, *The King's Dictionary the Rasulid Hexaglot Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol*, Brill, Leiden 2000.

Hawker, Sara, *The Oxford Minireference Dictionary Thesaurus*, Oxford University Press, New York 1995.

Kaçalin, Mustafa, *Kutadgu Bilig Metin*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-215461/h/yusufhashacibkutadgubiligmustafakacalin.pdf>

Kaçalin, Mustafa, *Kutadgu Bilig Metin*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-215461/h/yusufhashacibkutadgubiligmustafakacalin.pdf>

Kaya, Ceval, *Uygurca Altun Yaruk Giriş Metin ve Dizin*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara 1994.

Keresteciyan, Bedros Efendi, *Dictionnaire Etymologique de la Langue Turque*, London 1912.

Korkmaz, Zeynep, *Marzubannâme Tercümesi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1973.

Kültüral, Zuhul, Latif Beyreli, *Şehname Çevirisi*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara 1999.

Mehmed Esad Efendi, *Lehçeti'l-Lügat*, Darü't-Tıbaati'l-Ma'mureti's-Sultaniyye, Kostantiniye 1216.

Meninski, *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae Arabicae Persicae*, Simurg yayınları, İstanbul 2000.

Meydan Larousse Büyük Lugat ve Ansiklopedi, yayınlayanlar Sefa Kılıçlıoğlu ve öte., Meydan Yayınevi, İstanbul 1969.

Meyer, Gustav, *Türkçe İncelemeleri Osmanlı Türkçesinin sözvarlığındaki Yunanca ve Latince ödünçlemeler*, Kebikeç yayınları, Ankara 1999.

Nadalyayev, V. M., D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. M. Şçerbak, *Drevnetyurkskiy Slovar*, Akademiya Nauk SSSR, Leningrad 1969.

Nemeth, Gyula, *Kumuk ve Balkar Lehçeleri Sözlüğü*, çev. Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 1990.

ODTÜ, *Nehir Santralleri Çıkış Ağzlarındaki Kumlanma*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Hidrolik Laboratuvarı yayını, Ankara 1967.

Ögel, Bahattin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 1978.

Öztopçu, Kurtuluş, *Dictionary of the Turkic Languages*, Routledge, London 1996.

Pingzer, Gustavus, *Lexicon Graeco Latinum et Latino Graecum*, Typis S. Congreg de Propaganda Fide, Romae 1832.

Radloff, Wilhelm, *Versuch Eines Wörterbuches der Turk Dialecte*, Mouton Publishers, Gravenhage 1960.

Redhouse, Sir James William, *A Turkish and English Lexicon Shewing in English the Significations of the Turkish Terms*, A. H. Boyajian, Constantinople 1890.

Räsänen, Martti, *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki 1969.

Sevortyan, E. V., *Etimologičeskiy Slovar Turkskih Yazıkov*, Akademiya Nauk SSSR, Moskova 1980.

Stachowski, Stanislaw, *Wörterbuch der Neupersischen Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen Osmanlı Türkçesinde Yeni Farsça Alıntılar Sözlüğü*, Simurg yayınları, İstanbul 1998.

Şemsettin Sami *Kamus-ı Türkî*, İkdam Matbaası, Dersâadet 1317.

Tarama Sözlüğü, <http://www.tdkterim.gov.tr/tarama>

TDK, *XIII. Asırdan Günümüze Kadar Kitaplardan Toplanmış Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara 1967, 1971, 1972, 1977.

TDK, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara 1998.

Tietze, Andreas, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı A-E*, Simurg yayınları, İstanbul 2002.

Tuğlacı, Pars, *Okyanus 20. Yüzyıl Ansiklopedik Türkçe Sözlük*, Pars yayınları, İstanbul 1971.

Tuna, Osman Nedim, “Kelimeseler Arasında: Őehir, Kent, Balçık, Bark, Bolu, İstanbul, Kışla, Köy, Hisar (Abat), Pazar, Kale, Kurgan, Höyük, Balıkesir, Kamu, Hep, Örnek, Amaç”, *Türk Dili*, Haziran 1961, X, TDK, Ankara, 642–644.

Türk Lehçeleri Sözlüğü, <http://www.tdk.org.tr/lehceler/Default.aspx>

Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü, <http://tdkterim.gov.tr/ttas>